

BELUSZKY PÁL:

TELEPÜLÉSPOLITIKAI VITÁK UTÁN – CSELEKVÉS KÖZBEN – ÚJ VIZSGÁLÓDÁSOK ELŐTT

1. Egy évtizede, hogy településpolitikai vitát településpolitikai vita követ; napilapokban, szakfolyóiratokban, rádióban-tévében a településfejlődésről, tanyáról-faluról-városról mond véleményt, vitázik, kér számon és ajánl közíró és gyakorlati szakember, kutató és az eszmecsere tárgyát képező települések „egyszerű” lakója (írhatnám, s ez esetben nem lenne csupán sztereotípiá; az „utca embere”). A településpolitikai vitáradathoz hasonlólt talán csak a gazdasági reform kérdése váltott ki, s helyel-közzel a szociálpolitika. Természetesen nem véletlen, hogy a településről támadt kedvünk vitáznai.

Erre ösztönöztek a településformáló folyamatokban bekövetkező változások. A II. világháború után a településhálózat fejlődését, az egyes települések formálódását az ország átfogó társadalmi-gazdasági változásai s központi döntések, célok irányították. A településállományt ért hatások példátlanul *gyors, mélyreható, időben egymásra torló* változásokat indítottak el. E változások egyaránt táplálkoztak (illetve kiterjedtek) a társadalmi viszonyok, tulajdonviszonyok gyökeres átalakulásából, a termelőerők, -eszközök korszerűsödéséből, a korszerűsítést korábban gátló intézményrendszer felszámolásából, társadalom- és gazdaságpolitikai döntésekből. Az ország agrártársadalmi ipari társadalommá (?) válásának bonyolult folyamata, mely Nyugat- vagy Észak-Európában évszázadnyi idő alatt zajlott le, nálunk másfél-két évtizedre sűrűsödött. A változások előidéző okai igen sokrétűek, „forradalmi jellegűek” (a feudális jellegű földbirtok-struktúra radikális felszámolása, az államosítások, a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele után a gazdaságirányítás merőben új lehetősége és eszközei stb.), s nem ritkán ellentétes hatásúak voltak (pl. földosztás kontra kollektivizálás). Az ország településállományának, településhálózatának, a helyi társadalmaknak átformálódásában a *radikális földreform* s következményei (pl. az agrártérségek lakossága társadalmi rétegezettségének gyökeres átrendeződése, a társadalmi mobilitás – politikai színezetű hatásokból is táplálkozó – korábban szinte elképzelhetetlen mérvű növekedése stb.) éppúgy szerepet játszottak, mint a *kollektivizálás* a maga ugyancsak bonyolult, s időben is változó kihatásaival (az agrártermelés technikájának, technológiájának gyors modernizációja, amely felszínre dobta a mezőgazdaság milliós nagyságrendű munkaerőfeleslegét; ez – párosulva érzelmi indítékokkal – átmenetileg menekülésszerűvé duzzasztotta a faluból való elvándorlást; az értékrend változása, a „paraszti munka” jellegének változása, a paraszti életforma forrásainak elapadása stb.) Vagy a *gazdaságfejlesztési politika, az ország – erőltetett? – iparosítása* (ami megteremti a mező-

gazdaságot elhagyók „fogadásának” feltételeit, felerősíti tehát a vándormozgalmat, rendkívül gyors foglalkozási átrétegződést vált ki – generáción belül –, létrehívja a tömeges ingázást, elindítja a „fekete vonatokat” – s mindazt, ami vele jár –, máról-holnapra felhúzza a „szocialista városokat”; az ötvenes években kikényszeríti a falvak, a mezőgazdaság, az infrastruktúra „kiélését” – ez utóbbiét tulajdonképp mindmáig –, és így tovább).

Fokozódik az ágazatok, területek, települések produktumainak újraelosztása; a gazdaság és társadalom irányítása, szabályozása, a 60-as évek végén kialakuló terület- és településfejlesztési politika egyaránt messzemenően megszabja a települések fejlődésének lehetőségeit, feltételeit. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a településformáló folyamatok viharos gyorsaságú lefolyása megváltoztatta e folyamatok kihatásait, jellegét, esetenként kivonta azokat a társadalmi vagy egyéni, kisközösségi ellenőrzés, befolyásolás alól. A vándormozgalom felgyorsulása, egyes falusi térségek lélekszámának látványosan gyors csökkenése nemcsak azt eredményezte, hogy helyreállt a falvak eltartóképessége és a lakosság száma közötti egyensúly, hanem eltorzította a helyben maradó lakosság társadalmi, demográfiai szerkezetét is, bomlasztotta a helyi közösségeket, mikroközösségeket (család, szomszédság), erősen csökkentve a beavatkozás lehetőségét, hatékonyságát – mint pl. akciók a „népességmegtartó képesség” fokozására.

Mindezen folyamatok s következményeik alapvető jellemvonása tehát – ismételjük – *„felülről”, „kívülről” való irányítottságuk, az a szándékolt vagy akaratlan törekvés, hogy az ország településhálózata homogenizálódjék* (pl. a tanyák „falvasítása”, átfedésmentes vonzaskörzetek kialakításának igénye, az optimális településméret álma stb.). A következmény a helyi tényezők, sajátosságok, tradíciók háttérbeszorítása, elfedése, a településnek, a lakóhelynek, mint közösség-, életmód, életkörülmény alakító tényezőnek másodlagossága, s mindezek logikus folyamánként az önkormányzati jelleg mellőzése, a „direktutasításos” irányítási rendszer kiterjesztése a településfejlesztés területére. (Nem változtatják meg az elmondottak igazát, csak árnyalják azok a kutatási eredmények, amelyek kimutatták, hogy a statisztikailag hasonlóknak tűnő folyamatok mögött – mint pl. foglalkozási átrétegződés, vándormozgalom stb. – fellelhetőek voltak a helyi társadalomnak, ill. egyes csoportok, rétegek eltérő céljai, stratégiai is.¹

Előljáróban arra is csak utalunk, hogy a településformáló folyamatok „makrotényezők” által való irányítottságát, „kívülről” való szabályozását-irányítottságát, a lokalitás háttérbe vonulását-szorítottságát „képezte le” a településhálózat tervezése, a terület- és településfejlesztési politika, amely mintegy másfél évtizedes (1958–1971) tudományos-elvi előkészítés és számos gyakorlati előzmény után 1971-ben vált egységes rendszerré formált, jogszabályilag szentesített településhálózat-fejlesztési koncepcióvá. Továbbmelve: a településfejlődés és fejlesztés e sajátosságainak felelt meg a településekkel, a helyi társadalmakkal foglalkozó tudományágak témaválasztása, módszertani apparátusa is az ’50-es–’70-es években, amikor az empirikus, helyi vizsgálatokkal szemben előnyben részesítette az ágazati megközelítésű, országos léptékű, deduktív jellegű vizsgálatokat.

A 70-es évek derekán azonban olyan helyzet állt elő, amely *ismét kedvez a települések, helyi társadalmak, közösségek tradíciói, törekvései, individuális értékei,*

belső erőforrásai érvényesülnek. Ez a változás abban summázható, hogy szűnőben van a társadalom és gazdasága extenzív fejlődése.² Ez – térbeliségét tekintve – abban nyilvánul meg, hogy kialakult és állandósult az ország térszerkezete, a termelés elhelyezkedése. Stabilizálódott a foglalkozási szerkezet, erősen lanyhult a foglalkozási szerkezetváltás, különösen a generáción belüli és a kényszer-jellegű foglalkozásváltás. Megszilárdult az egyének „társadalmi helyzete” is (ami olykor társadalmilag kedvezőtlen jelenségekhez, mint pl. a társadalmi előnyök és hátrányok rögzüléséhez is vezet), illetve a mobilitás lehetőségei jobbra a másodgazdaság területére tevődtek át (vagyoni előretörés a másodgazdaságra alapozva). Lanyhult a vándormozgalmak, ezáltal is mérséklődik a helyi társadalmak felbomlása a ki- ill. beköltözés nyomán. Csökkent az egyes tevékenységi köröknek, népgazdasági ágaknak a településeket is differenciáló szerepe (jövedelemkiegyenlítődé, a munka jellegének – pl. ipari és mezőgazdasági munka – közelítése stb.). Kialakultak, jól felismerhetőkké, „birtokbavehetőkké” váltak bizonyos gazdaságpolitikai, társadalompolitikai célkitűzések, szándékok – tartós fennmaradásuk is várható –, mint pl. a háztáji termelés tartós fennmaradása, kapcsolódása (kapcsolhatósága) a nagyüzemi termeléshez, a lakáshoz jutás módosítai, a „helyek” presztízse (ami pl. motiválja a lakásépítés – elköltözés – munkavállalás lokalizációját). Mindez hozzájárult ahhoz, hogy *növekedett az egyének, családok döntéseinek lehetősége, alternatívítása, szerepe az egyes települések fejlődésében, növekedett e döntések súlya, a rétegek, helyi közösségek hosszútávú stratégiáinak következményei* (választás a helybenmaradás, a költözés vagy a felnövekvő generáció városbaküldése között, az iskoláztatás, pályaválasztás alternatívái, a jövedelemfelhasználás alternatívái – a „telken belüli urbanizáció” folytatása, beruházás a kistermelésbe, a felnövekvő generációba stb.).

Természetszerű, hogy ilyen körülmények között növekedett az érdeklődés a település és a településpolitika iránt, fokozódott a helyi érdekvérvényesítés igénye; e helyi erőforrások fokozott igénybevétele kikényszeríti a részvétel jogát is, többek között a településpolitika alakításában.

A vázoltak másik vetülete, hogy – amint erre ENYEDI GYÖRGY is rámutatott³ – a társadalom számos „nagy kérdése”, így vagy úgy megoldódott (kollektívizálás, a mezőgazdaság igen alacsony jövedelmezősége az 50-es, 60-as években, a nők munkavállalásának szüksége és lehetősége, munkaalkalmak vidéken stb.); így a település, a lakóhely szerepe az élet alakításában viszonylag is felértékelődött, de felértékelődött abszolút értelemben is. Ha túlzónak is tűnik a megállapítás, miszerint „...a társadalmi egyenlőtlenségek forrását nem a foglalkozás vagy az iskolázottság, hanem a lakóhely jelenti”⁴, kétségtelen, hogy az egyén életkörülményei, életútja, lehetőségei, társadalmi helyzete nemcsak jövedelmétől, iskolázottságától, foglalkozásától, hanem lakóhelyétől is függ. Egyre jobban, s a települések nyújtotta feltételek egyre inkább differenciálódtak az elmúlt évtizedekben. Erre a differenciálódó településállományra majd minden társadalmi, gazdasági kérdésünk rávetül; a hátrányos helyzetű rétegekkel analóg hátrányos helyzetű települések is léteznek; a társadalmi egyenlőtlenségek települési egyenlőtlenségekként is jelentkeznek; a gazdasági hatékonyság a területi hatékonyság kérdését is felveti (pl. erőforrásainkat a „hatékony” területre koncentráljuk-é, amivel népgazdasági szinten javulhatnak a hatékonysági mutatók, de fokozódnak a területek közötti különbségek).

Feltehetően az is táplálta a jelzett vitákat, hogy az Országos Településhálóza-fejlesztési Konceptió jóváhagyása (1971) óta kézzelfoghatóvá vált e vita tárgya, másrészt a települések, a helyi társadalmak társadalmi életünk időszerű kérdéseinek megoldására tett kísérletek terepül is szolgálhatnak (demokratizálódás, a hierarchikus irányítás oldása, „önigazgatás” stb.).

2. A vitaáradat tehát érthető volt. Kérdés, szükség van-e további eszmecserére e tárgykörben? Szükség van-e, amikor – megkockáztatható a feltevés – minden lényeges kérdés felmerült, gyakran ismétlődött is a vitában. Újat mondani nehéz e kérdésekről, egyébként is az OTK – híveitől és ellenségeitől meglehetősen elhagyatva, megtagadva – kiszenvedett⁵, a viták tehát – mondhatjuk – elérték céljukat. Magam is hajlok arra a véleményre, hogy abban a formában, ahogy a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek kezdetén zajlottak a településpolitikai viták, valóban nincs vagy alig van rájuk szükség a jövőben. A településpolitikai, a településhálózat-fejlesztés, az OTK körül kialakult diszkusszió társadalmi életünk egyre jelentősebbé váló kérdéskörét, annak gondjait tette széles körben ismertté, s elindította a településfejlesztés – számos kedvező elemet is tartalmazó – reformját. Ha a vitával kapcsolatos megfogalmazásaimból mégis azt érzékeli az olvasó, hogy jelen sorok írójának fenntartásai voltak ezen eszmecserékkel kapcsolatban, olvasata helyes.

E fenntartások sokféle forrásból táplálkoztak. Talán szakmai ártalom – hivatalból feladatom lévén az ország településhálózatának vizsgálata –, hogy elsőként az eszmecsere érzelmi, indulati alapokra, vélekedésekre, sejtésekre, olykor lomtárból előbányászott elméletek, eszmetörődékek („bűnös város”, „hegyvidéken szaporodik a magyar”, „az életerő forrása a falu”, „faluhalál–nemzethalál” és így tovább) újbóli árubocsátására alapozódását említem. Számos vélet, kevés tényismeret. Félreértés ne essék: az érzelem, a jóra törő indulat csak javára válhat egy vitának, mint ahogy az is, hogy ha nemcsak szakemberek, kutatók magánügye a településpolitikai; beható szakismeretek nélkül is hasznosan vehet bárki részt az eszmecsereben. Ám a vitában felvetődő kérdéseket a „tudomány” is ritkán kontrollálta; már több éve forgott közkézen az „önfinanszírozás”, a „helyi források helyben való felhasználása” jószándékú javaslata, míg akadtak néhányan, akik adatszerűen kimutatták: egy tiszta önfinanszírozó rendszerben a hátrányos helyzetű települések még hátrányosabb helyzetbe, a kedvező helyzetűek még előnyösebb pozícióba kerülnének, a *már kialakult* társadalmi-gazdasági fejlettség (fejletlenség) következtében.

Még az olyan, többé-kevésbé egységesen megítélt folyamatot, mint a megyeszékhelyek „túlfejlesztése”, érdemes lett volna érdemben, mélyrehatóan elemezni, s nem közhelyszerűen megtenni a településhálózat-fejlesztés botránykövének. Nyilvánvaló, hogy itt nem vállalkozhatunk a kérdés vizsgálatára, csak állításom illusztrálása céljából említem a következőket: kétségtelen, hogy az egyes megyék fejlesztési eszközeinek látványos hányada, olykor fele-kétharmada jutott a megyék egy részében a székhelyekre; kétségtelen, hogy egyes megyeszékhelyek, felhasználván privilegizált helyzetüket, jónéhány „mélyütést” helyeztek el régi vetélytársaikon, potenciális ellenlábasaikon (Zalaegerszeg–Nagykanizsa, Veszprém–Pápa, Tatabánya–Esztergom, Békéscsaba–Gyula stb.). Ám egy valamennyire is rendszeres és tényszerű vizsgálat is kimutatja, hogy a túlfejlesztés egyértelműen legfeljebb 6–7 megyeszékhelyünk esetében mutatható ki, ugyanakkor némelyikük nem hogy aránytalan ütemben növekedett

volna, részesült volna fejlesztési javakban, hanem ezirányú mutatóik a városi átlagértékeket sem érik el, helyzetük nemcsak a megyeszékhelyek között, hanem az egész városhálózatunkon belül hátrányos (pl. Kaposvár, Kecskemét, de még Békéscsaba is).

Továbbmenve: a településtudományok egyetlen szakembere sem adott eddig (tudomásom szerint) meggyőző, vizsgálatokon, összehasonlító elemzésen, gondolatki-sérleteken alapuló választ arra, hogy a településhálózat-fejlesztésnek melyek a kívánatos arányai. Arra például, hogy egy hátrányos helyzetű, fejletlen településhálózzal rendelkező térségnek, megyének (mint pl. Szabolcs-Szatmár, Tolna, Zala megyék) „mire van nagyobb, illetőleg mire van előbb szüksége”: dinamikusan fejlődő, népességfelvevő, önfejlődésre képes megyei központra, jól kiépült közép- és kisvároshálózatra, né- tán fejlesztett – fejlesztgetett? – falvakra? Ha a fejlesztés eszközei korlátozottak – márpedig azok voltak és maradtak –, mi a legcélszerűbb súlyozás, a legcélravezetőbb időbeli ütemezés? Célravezető-e az „arányos” fejlesztés? A megyeszékhelyekre vissza- térve: néhány megyeszékhely gyorsütemű növekedése *egyértelműen* a kívánatos arányú településfejlesztés rovására történt? E városok erőltetett fejlesztése a településhálózat- ban történő „eredeti felhalmozásnak” is tekinthető. Törvényszerűség, hogy a társadal- mi-gazdasági fejlődés egyes *új szakaszai kezdetén* (jelen esetben az agrártársadalom fel- váltása az ipari társadalommal, illetve az azzal adekvát településhálózzal) a fejlődés területileg koncentrált formában történik, egy fejlődési periódus kezdeti szakasza a területi különbségek fokozódásával jár. Az elmondottakból az is következik, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődésben viszonylag elmaradt területeken másként ítélnélhető meg a városodás üteme, a megyeszékhelyek fejlesztése, mint másutt.⁶

E példával csak jelezni kívántam a felmerült kérdések összetettségét, s e pél- dák hosszasan sorolhatók. Ám ez az összetettség a legtöbb kérdés kapcsán nem merült fel, csak sommás szentenciák, illetve a „ki a hibás” kérdése (az OTK, a végrehajtás gy- akorlata, a nem megfelelő eszközrendszer, a közigazgatás?). Tulajdonképp az a kérdés is feltehető lenne, hogy egy hosszútávú koncepció eredményessége, jósága megítélhető-e 6–7 év gyakorlata alapján? Annál is inkább, mert a településhálózat nagy tehetetlensé- gi erővel jellemezhető, viszonylag lassan változó rendszer, s egyes hatások „átvezeté- se” évtizedekbe kerülhet (faluállományunk legfőbb alapjellemezői még az agrártárs- dalom hatásait mutatják ma is). E kérdés legfeljebb azért maradna „költői”, mert az *OTK nem rendelkezett valós időbeli ütemezéssel*, a feladatok időbeli sorolásával; a stratégia nem bomlott taktikákra, így az sem állítható, hogy a koncentrált fejlesztés *csak* a stratégia kezdő lépése lett volna. Az is kétségtelen, hogy a településekkel foglal- kozó tudományok nem voltak felkészülve a településpolitikai viták során felmerülő kérdések megválaszolására. Mint említettem, e tudományágak vizsgálatai – legfel- jebb! – a településfejlődés korábbi, makrofolyamatok irányította szakaszára jellemző ismérveket tárták fel, többnyire azokat sem kellő mélységben.

Azt viszont talán igazságtalanság volna a vitázók szemére vetni, hogy az esz- mecserében a „meglevő” rossz taglalása, mint a javaslatétel, s a javaslatokból nem- igen volt összeállítható egy következetes településhálózat-fejlesztési elképzelés. Az új koncepció kidolgozása nem volt a településpolitikai viták feladata.

Vizsont – még mindig a településpolitikai vita kritikájánál maradván – egy oly vélekedést kell opponálnom, amely vélekedést pedig a vita majd minden résztvevője és csoportja – lásd VÁGI GÁBOR csoportosítását a Kritikában! – vallott. Tudniillik,

hogy a településhálózat formálása, állapota az OTK, a településpolitika, a megyei településfejlesztési gyakorlat függvénye.

3. A településpolitikai vitában tehát mindkét tábor – leegyszerűsítve nevezhetjük OTK-elleneseknek és OTK-apologétáknak – a településfejlesztés elméletéből (koncepció) és gyakorlatából eredeztette a településhálózat formálódását. Ez – megítélésünk szerint – a településfejlesztés lehetőségeinek *túlértékelése*. A vitákban elhangzott példák látványosak voltak, de számunkra nem meggyőzőek. Az aprófalvak sorvadása, elnéptelenedése, elszegényedése, Gyűrűfű exodusza nem vezethető vissza kizárólag vagy főként az OTK kategóriarendszerére, a megyei településfejlesztési elképzelésekre, még a „körzetesítés” kihatásaira, a pénzelosztásra, a tanácsok megszüntére vagy általánosan elterjedt elnevezésükre, a „szerepkör nélküli településre” sem (amely elnevezés eredetileg „központi szerepkör nélküli település” volt, s ez többnyire helytálló is).

A településállomány, a településhálózat térbeli rendje, e rend átfarmálódása, egyes településkategóriák eltérő ütemű fejlődése, növekedése vagy sorvadása *alapvetően a termelőerők, a termelési eszközök fejlődésének, a termelés térbeli rendjének a következménye*. Nehéz tagadni, hogy egy agrártermelést folytató kézműiparral rendelkező gazdaság településrendje alapvetően más kell hogy legyen, mint egy ipari gazdaságé. A mezőgazdasági keresők arányának 50–52%-ról (1949!) 17–18%-ra való csökkenése (napjaink) alapvetően más helyzetbe hozta a falusi térségeket, csak más, ugyancsak objektívnek tekinthető tényezők – pl. a közlekedési lehetőségek változása – hatására állhatott elő az a helyzet, hogy a gazdaság ezen átalakulását, a termelés koncentrálódását, a foglalkozási átrétegződést nem követte a falusi térségek még erőteljesebb megrázódása, a még nagyobb arányú elvándorlás, a gazdaságilag fejlettebb országokra jellemző város-falu arány kialakulása. Az volna csoda, ha ez a változás nem tükröződne a falusi településállományon. A mezőgazdálkodásnál maradvá: a modern technológia-technika hatása nemcsak abban nyilvánul meg, hogy csökkenti az élőlomunkaigényt, hanem alapvetően megváltoztatta a paraszti munka jellegét, a képzettség iránti igényt, megváltoztatta az üzemközpontok és a termőföld munkaerő-igénye közötti arányt (aminek közvetlen településformáló kihatása a több falura kiterjedő nagyüzemek esetében kézzelfogható, mivel ez *is* hozzájárul a tsz-székhelyek kedvezményezett helyzetéhez).

Messzemenő és sokrétű hatást gyakorolt a településhálózat formálódására a közlekedési lehetőségek megváltozása az utóbbi évszázadban. A modern (gépi) közlekedés teszi egyáltalán lehetővé az agglomerálódást, a napi munkabajarást (s ezáltal nem kényszerül feltétlen elköltözésre a mezőgazdaságból kiszorulók tömege, ez teszi lehetővé, hogy 17–18%-nyi agrárkereső-arány mellett a lakosság kétötöde falvakban éljen, ezért lehet a falusi családok tetemes része kétlaki ...), ez tette lehetővé a „körzetesítést” is, tehát végső soron a falusi településállomány hierarchizálódását, az ellátási különbségek fennmaradását és így tovább. Ezek az objektívnek tekinthető tényezők formálják első rendben a településhálózatot, engednek meg bizonyos megoldásokat (pl. intézménykoncentráció-körzetesítés), illetve kemény korlátait képezhetik a településfejlesztési elképzeléseknek. Ezen „objektív” folyamatokat gyorsíthatja vagy fékezheti a településpolitika, kiküszöbölheti a nemkívánatos mellékhatások egy részét, megóvhat felesleges kitérőktől, de a folyamatok *ellenére* legfeljebb durva adminisztratív ha-

talmi eszközökkel lehet „településfejlesztést” folytatni – ideig-óráig. Csak ilyen eszközökkel sikerülhetett a vörös khmernek „reurbanizációs ciklust” elindítani Kambodzsában, az áttelepedés hatósági engedélyhez kötése fékezi a városbaáramlást Kínában stb. (A viharos gyorsággal népszerűvé vált jelszó, a falvak népességmegtartó képességének fokozása is ilyen korlátokba ütközvén szelidült meg, s változott a „kistérségek” népességmegtartó képessége fokozásának igényévé, hallgatólagosan elfogadván az aprófalvakból történő további elvándorlást.)

A településformáló tényezők másik csoportja nem nevezhető „objektívnek”, nem fakad közvetlenül a termelőerők fejlődéséből, ill. területi elterjedéséből, ám a településpolitika, a településfejlesztés szempontjából *külső* adottság, feltétel. Az 50-es évek erőltetett iparosítása, az ipari érdek feltétlen elsőbbsége kikényszerítette a falu „kiélését”; a mezőgazdasági árviszonyok folyamatosan kedvezőtlen helyzetbe kényszerítették a közepesnél rosszabb terméshelyzetű mezőgazdasági nagyüzemeket, s ennek hatása ezen nagyüzemek települési háttérére egyértelmű. A háztáji termeléssel kapcsolatos – korábban többször változó – politika közvetlenül kihatott a falvak stabilizálódására, „urbanizálódására” (legalább is a „telken belüli” urbanizációra) és így tovább. De a közlekedési tarifák megváltoztatása, a szociálpolitika módosulása, az ágazatok közti jövedelemarányok alakulása, a gazdaság egyes ágazatainak felfuttatása vagy háttérbeszorulása – mint pl. a szénbányászat változó szerepe – mind-mind közvetlenül is hatnak a településekre, a településhálózat helyzetére, formálódására, noha nyilvánvalóan nem a településpolitika eszközei, változásai nem a településpolitikai érdekei szabják meg, sőt többnyire az ilyen s hasonló, a településekre is kiható intézkedések térbeli, települési hatását fel sem mérik, nem mérlegelik. (Példaként említik e vonatkozásban egyes vasútvonalak felszámolását, ami az ágazat – a vasút – szempontjából indokolt lehetett, a „vasút” egészének gazdaságosságát növelte, ám az érintett területre, településekre igen kedvezőtlenül hatott, s elképzelhető, hogy a gyakran emlegetett népgazdasági szinten ráfizetéses intézkedés volt.)

Csak a három tényezőcsoport – „objektív” folyamatok, a településfejlesztés hatáskörén kívül eső szférák intézkedései, döntései, szabályozása és a tulajdonképpeni településpolitika – településfejlesztés – hatásainak mérlegelése, kölcsönkapcsolataik feltárása után, arányainak ismeretében lehet a településpolitikát értékelni, hatékonyságát, káros vagy hasznos kihatásait felmérni, reális fejlesztési célkitűzéseket kidolgozni. Csak az előbbieket ismeretében ítélni lehet meg helyesen a helyi önállóság, az önkormányzat lehetőségeit, válaszolhatunk a kérdésre: milyen mértékben „rendelkezik” egy helyi közösség lakóhelyével? Tehát a történelemért kizárólag a településfejlesztésben, a településpolitikában keresni a felelőst – helytelen következtetésekre vezet, nehezíti a reális célkitűzések megfogalmazását.

(Csak a teljesség kedvéért: a sikerek sem kizárólag – elsősorban! – a területfejlesztés sikerei. A vidék iparosítását sikeres akcióként könyvelhetné el a területfejlesztés; csakhogy ebben az időszakban a vállalati érdek is ezeket a lépéseket diktálta a gazdaságnak. Az extenzív növekedés érdeke volt a vállalatoknak, s miután a hagyományos ipari központokban a növekedés feltételei már korlátozottak voltak – munkaerő, infrastruktúra –, a vállalatok megindultak a munkaerő, az olcsó infrastruktúra után – vidékre. E vállalati érdek híján aligha következik be a látványos siker; gondoljunk a fővárosból kitelepítésre ítélt ipartelepek körüli évtizedes hercehurcára.)

4. Kétségtelen, hogy a települések, a településhálózat modernizációja értékek pusztulásával is járt (a tájba, a településbe, a művi környezetbe fektetett munka épp úgy pusztulhatott – elhagyott házak, tanyák, pusztuló kertek –, mint a falusi munkakultúra egyes elemei, a közösségi élet megnyilvánulásai, spirituális értékek, a népi építészet, a tárgyi kultúra alkotásai és így tovább). Az is kétségtelen, hogy a modernizáció, az „új rend” oltárán válogatás nélkül, kímélet nélkül áldoztuk fel a régit, nem egyszer a készen kapott, de „rég” értékeket is. Ennek a régi értékek megbecsülését nem ismerő, gyanakvó, olykor dühödő, olykor naiv pusztításnak a következményei alig(ha) orvosolhatók. (Más kérdés, hogy a készen kapott értékek legtöbbször ugyancsak rövid időn belül megkopott. Más kérdés? Egy szervezettebb fejlődés talán az „új értékek” megerősödését is segítette volna?) S az is kétségtelen, hogy a régi közösségek felbomlása, az újak kialakulatlansága, a felülről osztogatott közösség-minták hatástalansága százezreket (milliókat?) fosztott meg a „szocializáció” lehetőségétől, a követhető életmintáktól, erkölcsi támaszuktól. A következmények vitathatatlanok (marginalizálódás, individualizmus, deviancia, pszichés ártalmak stb.). Ám ezen tényeket – vitathatatlan tényeket! – érzékelve a megoldást a korábbi állapotok visszaállításától remélni, a „konzerválástól” s szinte *csak* attól remélni: a folyamatok félreértése, elhibázott törekvés, olykor naivitás. Az előrelépés során keletkező gondokra adandó tipikus gondolkodási válasz: a régi még mindig jobb volt, tehát: vissza a régihez. Ez a reakció a településpolitikai viták során is bekövetkezett, benne jelentős teret nyertek a retrográd elemek. Megszületett a jelszó: „vissza a régi közösségekhez!”, „vissza a faluba!”. A helyes jelszó – vélhetőleg – pedig az lenne: „előre az új közösségekhez!”. Mely új közösségek magukba zárhatják a régiek értékes elemeit is, természetesen. (A „pávakörös” mozgalom, a kabolás kemencék begyűjtása a Hegyközben, a téltemetés lehet idegenforgalmi látványosság, játék, muzeális értékek őrzője, egyének önmegvalósítása, de a falu életét oly közösségek formálhatják, amelyek pl. az agrárkistermelés közösen végezhető elemeinek szervezésére alakulnak.)

A „vissza” vallói olykor szándékoltnak vagy akaratlanul a zavaró tényeket is figyelmen kívül hagyták, idealizált képet festve a régi faluról, a melengető közösségekről, a természetközeli, egészséges életmódról, a romlatlan erkölcsökről, az óvó-segítő családról és így tovább. Mintha meg sem íródtak volna a falukutató mozgalom könyvei! Az örömtelenül gyarapodó, egykéző Kemséről. A puszták népéről, a tardi summásokról, a cifra nyomorúságról, a Viharsarokról. A boldog emberről, a néma forradalomról. Nem valószínű, hogy a vitázók ebbe a világba szeretnék visszavezetni a falut, a tanyát (meg a várost is persze). *Előre* kell kitörni a jelen gondok közül.

Frissebb s konkrétabb, településpolitikai jellegű példát említve: a körzetesítés – a községi tanácsok, az iskola, a tsz megszüntetése egyes községekben, s több községre kiterjedő hatáskörű intézmények szervezése – az aprófalvas régiókban számos nehézséget okozott, hozzájárult a településkategória sorvadásához. Anélkül, hogy az alapellátás bonyolult, vitatott kérdéskörébe itt elmélyülnénk – alább még visszatérünk e kérdésre –, summázva leírjuk: e körzetesítések egy része indokolt volt, más megoldás híján. (Két-három-tíz iskoláskorú gyermekkel rendelkező falvak!) A panaszok orvoslásának is csak esetenként lehet megoldása a „visszakörzetesítés”. Legtöbbször a körzete-sített intézmények zavartalan működésének feltételeit kell megteremteni, amiről gyak-

ran megfeledeztek a körzetesítés során (rugalmas tömegközlekedés, távközlés, mozgó szolgáltatások stb.).

A példák hosszan folytathatók, a summázat rövid: a településhálózat értő – megértő! –, „szelid technikákat” is alkalmazó modernizációja is jár(hat) feszültségekkel, az egyéni sorsok nehezülésével, egyensúlyzavarokkal (hát még az értetlen modernizáció!), *ám ezek elöl előre kell menekülni.* (Remélem feleslegesen, de megismétlem, mindez nem a múlttal való szakítás igénye!)

5. Az Ötödik megjegyzés az előző pontban mondottakra rímel, s csak ennyi: *a településhálózat változó rendszer.* A változás, az átfarmálódás szükségszerűen elhalást is jelent; az új tagadja a régít. Pusztulhatnak, elhalhatnak, teljesen átalakulhatnak a formák (falukép, alaprajz), szervezetek (közösségek, önkormányzat, intézmények), rendszerek (a teljesen elnéptelenedett, majd üdülőtelepüléssé váló falu fennmaradt ugyan, de teljesen más rendszert képez), elhalhatnak a települések is (Gyűrűfű). Az általunk ismert – siratott – „hamisítatlan”, jellegzetes falukép legtöbb helyütt 6–7 évtizedes, a XVIII. század óta már a harmadik, esetenként negyedik(!), gyökeresen megújult faluképet jelenti. Gyűrűfű elnéptelenedése sokkoló hatású volt; kiváló történésszük, SZABÓ ISTVÁN viszont hozzávetőleg 18 ezerre tette középkori falvaink számát. A faluközösség jellege, szerepe, feladata is más volt a jobbágyfalvakban, a XIX. század második fele paraszti falvaiban, s átalakult a polgárosodó falvakban is.

A maradáóságát, a változatlanlanságot *is* számonkérni *önmagában is öncélúan* a „jó” településfejlődéstől, területfejlődéstől – legalábbis vitatható szempont. Nem lehet mindig és öncélúan feladat egy-egy terület népességszámának fenntartása; az elvándorlás nem mindig istencsapása. (Csak játék: az Alföld II. világháború utáni népességvesztését felemlgetve gondoljunk arra: mi lett volna, ha annak idején – a XVIII. században, egy másik felszabadulás után – a Felvidéken, Svábföldön, Bajorországban eredményes népességmegtartó politikát folytatnak?) A „csak az a jó, ami nagy” bővületéből mintha már kezdenének megszabadulni; meg kellene a „csak az a jó, ami növekszik” gondolatától is.

6. Két rövid, de sokfelé szerteágazó megjegyzés. Az első kapcsolódik a 2. pontban felvetett kérdéshez is: kell-e több településpolitikai vita? Az OTK élóhalott: megszűntek a tilalmi táblák, a városossá nyilvánítás merev követelmény-rendszere, az OTK kategóriái, oldódott a túlközpontosított irányítás, változott a pénzelosztási rendszer.

Igaz. De korántsem rendelkezünk tartalmas elképzeléssel településeink, településhálózatunk fejlődéséről. *Nincs stratégiai célunk*, nincs elképzelés a szocialista társadalomnak megfelelő településről, településhálózatról (kellene hogy legyen?, van egyáltalán?). Nincs „szocialista urbanisztika” sem, csak technológiai, közgazdasági, esetleg népjóléti célok.

Nincs valamennyire is elfogadott „közmegegyezés” a részterületeken sem. Mi legyen a településfejlődés alapvető szempontja: a hatékonyság vagy a társadalmi (szocialista?) igazságosság? Az OTK mintha az előbbi felé hajlott volna, a bírálatok nyomán átfarmálódó településpolitika az utóbbi felé. Mennyire engedjünk teret a „szelid technikának” a településfejlesztésben? Az elmélet hajlana a társadalmi igazságosság előtérbe állítására, ennek az érvényesítése azonban roppant drága. (A gyakorlat a gazdasági kényszer hatására csak végső esetben s a legszükségesebb mértékben hajlik a társadal-

mi igazságosság szempontjának érvényesítésére; lásd nyugdíjasok helyzete, szociálpolitika, hátrányos helyzetű területek stb.) A második gazdaság állandó térnyerése együttjárhat-e a társadalom és gazdaság intenzív fejlődésével?

Alapkérdések várnak tisztázásra. Ezért kellhetnek a további viták ..., s főleg vizsgálódások.

7. A településpolitika alapkérdéseinek tisztázatlanságáért természetesen nem tehető (kizárólag) felelőssé a településtervezés és fejlesztés elmélete és gyakorlata, a településtudományok. Átfogó társadalmi célkitűzéseinkben is elbizonytalanodtunk. A korábban lelkesítő, mozgósító erejű célok („a szocialista társadalom felépítése”) mára túl általános, túl távoli, a részletekben pedig tisztázatlan feladatokká váltak (ld. a „szocialista életmód” vitákat).

Részletek ... A differenciálódás (jövedelmi, társadalmi, települési) hajtóerő, cél vagy eltúrt rossz? A vagyoni differenciálódást elfogadtuk (?); igaz, a szociális (szocialista?) szempontok elsikkadtak; a differenciálódás dicsérgetése közben elfeledkeztünk a létminimum alatt-határán élőkéről. A társadalmi egyenlőtlenségeket hivatalos ideológiánk s a társadalom nem fogadta el, de a korábbi egyenlőtlenségek újratermeléséről, a csoporthoz, réteghez való tartozás erősödő kihatásairól egyre több híradás szól. Az esélyegyenlőség gyakran emlegetett elvének megvalósítására lagymatag s erősen korlátozott kísérletek történnek különösebb eredmény nélkül (ld. pl. a felsőfokú tanintézetekben való továbbtanulás esélyeit társadalmi csoportonként). S ez az elfogadott-eltúrt differenciálódás hogyan épül – immár „ciklikusnak” felfogott – társadalmi-gazdasági fejlődésünk egyes szakaszaiba? *Elképzelhető-e fokozódó jövedelmi, társadalmi egyenlőtlenségek mellett kiegyenlítődé s a települések között?!*

„Ideológiai” megfontolás vagy pénzhány miatt vonul ki az állam egykor magára vállalt kötelezettségeiből, a lakásépítésből, s szeretne kivonulni az infrastruktúra-fejlesztésből? Kedvező-e a társadalom „kikristályosodása”? Lesz-e számottevő eredménye a véget nem érő reform-vitáknak? A kérdéseket hosszan folytathatnám; bárki folytathatná. Nem könnyű tehát a településtervező kenyere manapság. Társadalom-elméletünk s gyakorlatunk jelen állapotában aligha ad útmutatást munkájához. (Boldog idő, amikor a településhálózat-tervezéshez alaptérkép, körző s néhány fajlagos mutató kellett!)

JEGYZETEK

1. Ld. pl. ANDRÁSFALVY BERTALAN tanulmányát: Falusi műveltségi csoportok Baranyában, 1975. (Az agglomerációs és urbanizációs folyamatok mikéntje a mai falu társadalmi rétegei és műveltségi csoportjai szerint). – In: Vonzáskörzetek - agglomerációk I. MTA DTI. Értekezések, 1978. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a társadalomtörténeti, településtörténeti múlt, a meghatározott társadalmi állásban kialakított reakciók, viselkedési formák, életvitel, közösségi normák milyen szívesen élnek, átalakulva is hatnak, s hatásuk milyen erősen befolyásolta az alapfolyamatokat (az ún. ötvenes években is!). Hasonló következtetések adódtak Varsány vizsgálatakor is (BODROGI TIBOR /szerk./ Varsány. Tanulmányok egy északmagyarországi falu társadalomrajzához. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.).

2. Noha a második gazdaság rohamos terjedése s mindaz ami vele jár (a munkában töltött idő hosszabbodása, alacsony munkaintenzitás az első gazdaságban, olykor primitív technikák a másodgazdaságban stb.) némiképp óvatosságra int, amikor gazdasági fejlődésünkre folytonosan, s eufórikusan az intenzív jelzõt használjuk.
3. ENYEDI GYÖRGY: Gazdaságpolitika és területi fejlődés. Valóság, 1978. 3. sz.
4. Uo.
5. Noha az Országgyűlés 12/1980–195. számú határozata nem említi az OTK hatályon kívüli helyezését, megjelenése a gyakorlatban mégis az OTK teljes mellőzését jelenti.
6. Ld. még: BELUSZKY PÁL: Margó. – Földrajzi Értesítő, XXX. 1981. pp. 319–336.